

Ižanga.
Bilietas į Portugaliją

7

I.
Vidurmesčio fiesta

19

II.
1968-ųjų vasara

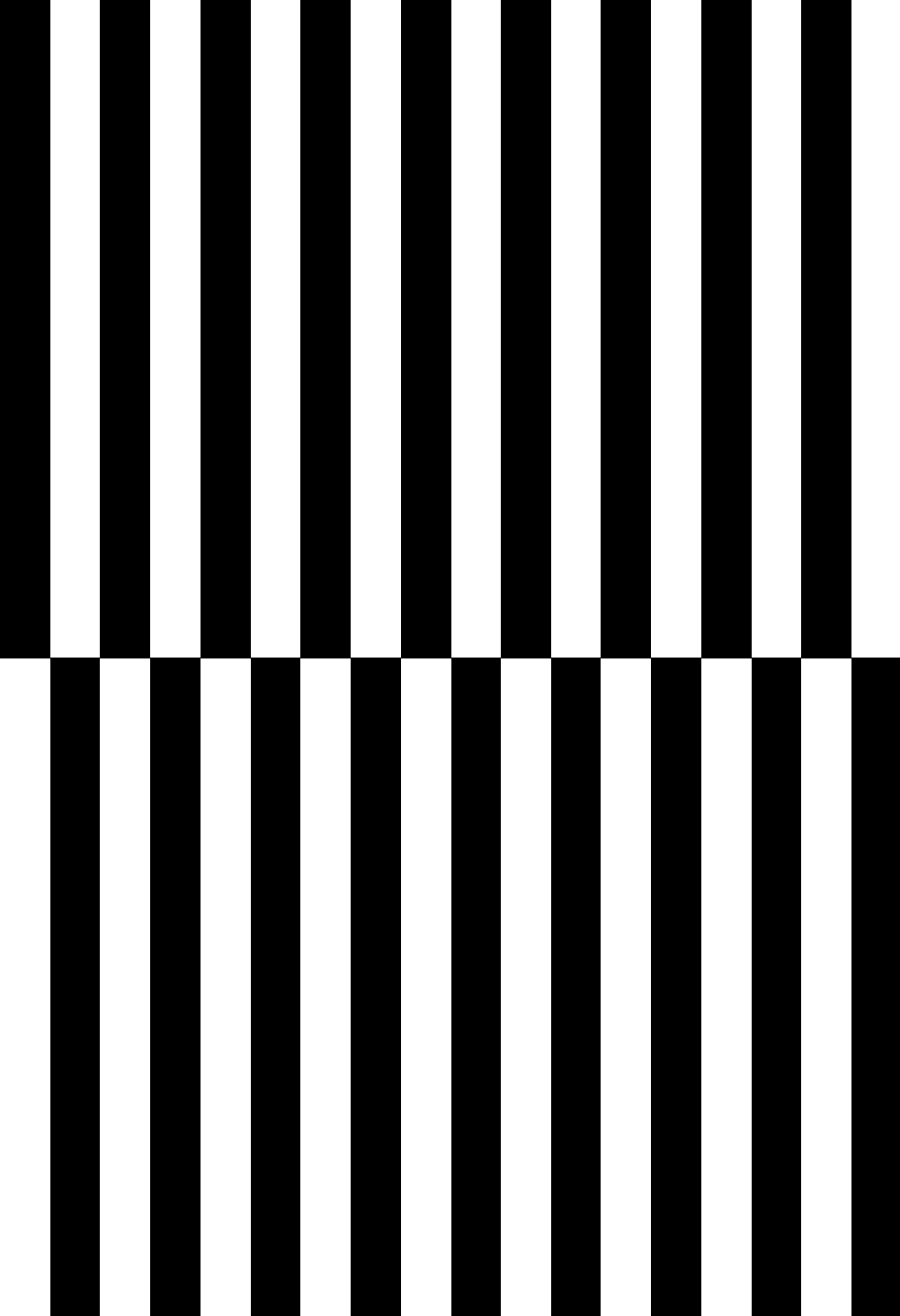
83

III.
Naujojo Vilniaus žlugimas

159

Užsklanda

203

ĮŽANGA

Bilietas į Portugaliją

Žurnalistas: *Kokia būtų buvusi lietuvių kultūra pralaimėjus Žalgirio mūši?*

Alfredas Bumblauskas: *Turbūt nebūtų lietuvių kultūros. Mes šiandien būtume arba lenkų kultūros dalis, o dar didesnė tikimybė – būtume rusų kultūros dalis. Mes šiandien čia šnekėtume rusiškai, prisimindami, kad kažkada gal ir buvo tokia Lietuvos Didžioji Kunigaikštija.*

Ištrauka iš 1996 m. LRT Kultūros laidos „Ženklai“¹

[1]

1930-ųjų kovo 20 dieną Lisabonoje prie Prezidento rūmų budėjusius garbės sargybos karius ištiko nemenkas šokas. Ramiai šnekučiuodamiesi, rūkydami papirosus jie laukė atvykstant eilinio svečio, rūmus turinčio pasiekti protokoline senoviška karieta. Jos dardėjimas ir žirgų kanopų bildesys visuomet tapdavo sutartiniu ženklų patyrusiems kariams laiku išsirikiuoti ir pagal visas procedūras, priderančias šiai ceremonijai, pasitikti užsienio valstybių vadovus ar diplomatus. Tačiau tądien viskas vyko kitaip. Atsakingieji portugalų pareigūnai nesusikalbėjo, gal net užmiršo vieni kitus įspėti, kad šį kartą prezidento Óscaro Carmonos

1 TV kultūros žurnalas „Ženklai“, LRT mediateka, 1996-07-16 (<https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/4248/zenklai>).

svečias atvyks ne karieta, o automobiliu. Automobilis prisiartino prie rūmų gana greitai ir tyliai, o jame sėdintis svečias ir jį lydintis už protokolą atsakingas pareigūnas be triukšmo išlipo lauk ir nužingsniavo į Belemo rūmų vidų. Prezidentinei sargybai spėriai rikiuojantis ir skubant mušti būgnus, Petras Klimas jau buvo juos palikęs už nugaros. Susitikimui su prezidentu diplomatas buvo neblogai pasiruošęs: kiek pramokęs portugališkai, gerą savaitę pakeliavęs ir susipažinęs su šalimi, iš vietos valdžios vyrų sužinojęs apie palankumą Lietuvai bei vienintelį prekybinį Portugalijos interesą – norą, kad ši Baltijos šalis importuotų kuo daugiau čionykščių vyno kamščių (ir ne tik). Šalį diplomatas įvertino teigiamai. Portugalijos grožį, žmonių paprastumą ir darbštumą atsiminimuose apibūdino grakščiu sakiniu: „Gražaus krašto patriotizmas visada yra turtingesnis.“ Šalis Klimui pasirodė jauki ir sava, jis netgi pasijuto atsidūręs ne kur svetur, o namuose².

61 metų sulaukęs prezidentas Carmona diplomatui pasirodė kaip lipšnus ir švelnus senelis, o visas tuometinis autoritarinis Portugalijos režimas priminė apšviestąjį absoliutizmą, prisikėlusį XX amžiuje: kultūros persunkta diktatūra, jos vadai dedasi kone Aristotelio ir Platono kolegomis. Kitas ryškus politinis Portugalijos lyderis António de Oliveira Salazaras (1889–1970), anot Klimo, dar labiau tokią charakteristiką atitiko. Tiesa, mūsiškis diplomatas, apmąstydamas Portugalijos valdžią 1930-aisiais, į jos daržą mestelėjo ir mažą akmenėlį: filosofai valdytojai būtų dar geresni lyderiai, jei tik suaugusių žmonių, valstybės piliečių, netraktuotų kaip mažų vaikų. Įdomu, ar prisimindamas šią viešnagę ir senosios Graikijos

2 Petras Klimas, *Lietuvos diplomatinėje tarnyboje*, Vilnius: Mintis, 1991, p. 123–125.

filosofų įtaką Salazarui Klimas bent akimirką palygino jį su kitu Platono gerbėju ir žmonių valdytoju – Antanu Smetona, vieninteles graiko knygas laikiusiu ant staliuko prie lovos ir, matyt, skaitydavusiu prieš pirmąjį sapną?³

[2]

Lietuvos ir Portugalijos bendradarbiavimo startas taip ir nevirto itin glaudžiais ar intensyviais dvišaliais santykiais. Kaip teigia Klimas, „Lietuva per mąža gėrė porto ir valgė sardinių“, kad užsimegztų kiek intensyvesni prekybiniai ryšiai⁴. Tačiau perskaičius diplomato atsiminimus jokiu būdu netiktų sakyti, kad prekybinių ar kultūrinių santykių galimybė tuo metu atrodė išskirtinai beviltiška. Jokiu būdu. Mezgėsi atskiri ryšių mazgai, o 1940-ųjų antroje pusėje Lisabonoje rengiama pasaulinė paroda turėjo tapti puikia platforma naujiems santykiams plėtotis. Prekybai, diplomatijai ir kultūriniam ryšiams stiprėti galėjo sutrukdyti tik Antrasis pasaulinis karas ir Lietuvos okupacijos. Pagalvokime: o kas, jeigu šie santykiai būtų vystęsi gerokai intensyviau ir tapę kito lygmens bendradarbiavimu? Tokios mintys – tai ne vien menkos, spėlionėmis grįstos istorinės alternatyvos. Abi šalys turėjo apčiuopiamų galimybių kiek tvirčiau „įsikabinti“ viena į kitą. Aprašytasis Klimo vizitas ir vėlesni svarstymai atveria gal ir menką, tačiau paveikią nišą tiesioginėms ar simbolinėms neįvykusios istorijos

3 Aleksandras Merkėlis, *Antanas Smetona: jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, New York: Amerikos lietuvių tautinės sąjungos leidinys, 1964, p. 348.

4 Petras Klimas, *Lietuvos diplomatinėje tarnyboje*, Vilnius: Mintis, 1991, p. 123–125.

interpretacijoms, kurių esminė skamba kaip klausimas: kaip atrodytų Lietuva, jei nebūtų įvykusi sovietinė ir nacių invazija bei vėlesnės okupacijos? Šioje knygoje į tokį klausimą ir stengiuosi atsakyti, o tai darydamas nevensgiu tiesioginių ir simbolinių neįvykusios istorijos interpretacijų. Kaip jos galėtų atrodyti? Vieną jų kaip pavyzdį, pratęsdamas Klimo vizito Portugalijoje istoriją, pamėginsiu čia perteikti tyrėjo, kuris būtų rašęs dvišalių santykių istoriją, lūpomis. Štai:

1930 m. Petro Klimo vizitas Lisabonoje nesibaigė vien diplomatinio mandagumu ir minimalių diplomatinių santykių užmezgimu. Vien per XX a. 4-ąjį dešimtmetį Lietuvos ir Portugalijos prekyba išaugo keturis kartus; ilgainiui portugalai sugebėjo paneigti anksčiau išrašytąjį Kazio Pakšto nuostabą, jog „portugalai, kaip ir bendrai mediteranai (gyventojai nuo Viduržemio jūros), nelabai pasigenda sviesto ar pieno ir apskritai šių produktų jie nė nemoka tinkamai pagaminti ir neišmano, kaip rūpintis pieninėmis karvėmis“⁵. Iki bendrystės su Lietuva itin mažai vartoję karvių pieno produktų, portugalai sugebėjo praturtinti savo skrandžius naujais potyriais ir pamėgti lietuvišką sviestą. O lietuviai, paragavę portugališko vyno, ėmė vis aiškiau suvokti, kas apskritai yra tas vynas. Žinoma, būta ir kitokio pobūdžio mainų. Pavyzdžiui, 5-ojo dešimtmečio antroje pusėje įvyko pirmasis susitikimas tarp Coimbros ir Vytauto Didžiojo universiteto mokslininkų delegacijų. Kaune po kurio laiko jau buvo galima studijuoti portugalų kalbą ir kultūrą. Prasidėjus

5 Kazys Pakštas, *Kolonizacijos galimybės Angoloje*, Kaunas: „Varpo“ spaustuvė, 1932, p. 24–25.

5-ajam dešimtmečiui, portugališkai kalbančių studentų skaičius Lietuvoje išaugo keliasdešimt kartų, nes iki tol ši kalba Lietuvoje nebuvo populiari – jos paprasčiausiai niekur nedėstė. 4-ajame dešimtmetyje Vytauto Didžiojo universitete vos vienas studentas nurodė mokąs portugališkai⁶. Kultūriniai ryšiai buvo plėtojami keičiantis menininkų delegacijomis, verčiant svarbiausius abiejų šalių grožinės literatūros kūrinius vienai į kitos kalbas. Daugiausia poeziją – gal dėl to, kad abi tautos stereotipiškai buvo apibūdinamos kaip melancholiškos, svajingos ir lyriškos? Jau 1941 m. lietuviškai pasirodė ne kas kita kaip Fernando Pessoa rinkinys „Mensagem“, o portugalai jau netrukus galėjo skaityti Vinco Krėvės „Šarūną“. Be abejo, Lietuvos ir Portugalijos vadovai jau buvo apdovanoję vienas kitą aukščiausiais savo šalių ordinais. 1930 m., Klimui lankantis Carmonos rūmuose, apie tokius santykius, matyt, niekas nebūtų galėjęs nė pasvajoti. Viena nuo kitos nutolusios autoritarinės ir vienišos Europos valstybės gana sparčiai atrado viena kitą ir šiuo draugišku, bet neįpareigojančiu atradimu nuoširdžiai džiaugėsi. Daug sparčiau dvišaliai santykiai ėmė vystytis po 1940 m. birželį–gruodį Lisabonoje vykusios pasaulinės parodos⁷. Portugalijos 800 metų sukakčiai skirtame renginyje apsilankė gausi lietuvių delegacija, buvo sukirsta rankomis dėl ne vienos sutarties, projekto, idėjos. Bene ryškiausiu bendradarbiavimo akcentu tapo XX a. 4-ojo dešimtmečio pabaigoje įvykęs

6 Lietuvos universitetas, 1579–1803–1922, red. Pranas Čepėnas, Chicago: Lietuvių profesorių draugija Amerikoje, 1972, p. 269.

7 Daugiau apie parodą žr. internete: <https://padraodosdescobrimentos.pt/en/gallery/1940-the-portuguese-world-exhibition/>.

Lietuvos įsiliejimas į portugalų valdomos Angolos „civilizavimo“ ir kolonizavimo projektą: į Afriką išvyko pirmieji lietuvių kolonistai. Pakšto aplankytas⁸ ir pastebėtas kraštas, kaip tinkamas koncentruotai lietuvių ūkininkų imigracijai⁹, po dešimtmečio išties priėmė pirmuosius kolonistus iš Lietuvos.

[3]

Šią pastraipą, atsakydamas į klausimą, kaip būtų galėję klostytis dvišaliai Lietuvos ir Portugalijos santykiai, jei ne Antrasis pasaulinis karas, surezgiau vadovaudamasis ne tik sava istorine vaizduote ir intuicija, bet ir tam tikrais istoriniais faktais. Jūs galite paklausti: kam viso to reikia? Kuo naudinga svarstyti ir aprašyti ne tik tai, kas įvyko? Kam įsivaizduoti tai, kas galėjo įvykti, bet neįvyko? Kodėl istorikui neužtenka aprašyti tikro Klimo vizito bei tikrų valstybių santykių (juos trumpai aptarsiu vėliau) ir norisi leisti į interpretacijų, vaizduotės, galiausiai – į neįvykusios istorijos lankas?

Į šiuos klausimus pamėginsiu atsakyti trimis šios knygos skyriais ir užsklanda. Tačiau visų pirma norėčiau supažindinti su penkiomis pagrindinėmis šios knygos skaitymo taisyklėmis – jos padės geriau įsijausti į neįvykusią Lietuvos istoriją.

8 1930–1931 m. Kazys Pakštas apkeliaavo daugelį Afrikos kraštų, aplankė ir Angolą (Kazys Pakštas, *Aplink Afriką*, d. 1: *Nuo Kauno iki Kapštato*, Kaunas: Spaudos fondas, 1936).

9 Kazys Pakštas, *Kolonizacijos galimybės Angoloje*.

PIRMA TAISYKLĖ

Išsivaizduokite, kad Lietuva 1940-aisiais nėra okupuojama sovietų, vėliau nacių ir gana sėkmingai išlaviruoja per Antrojo pasaulinio karo bangas. Ji toliau gyvena nepriklausomą, įdomų ir savitą gyvenimą. Tokia ji pasitinka ir ypatingus 1968-uosius – apie šiuos metus ir pasakojama knygoje.

ANTRA TAISYKLĖ

Skaitydami tiesiog galvokite, kad knygą apie 1968-uosius nepriklausomoje Lietuvoje 2023 m. parašė konkretus istorikas ar istorikė, remdamasis arba remdamasi turimais tyrimais ir apibendrinimais. Pasistenkite skaityti tekstą kaip įprastą istorinę knygą.

TREČIA TAISYKLĖ

Didesnė dalis knygoje aprašomų faktų, įvykių, asmenybių, vietų yra pagrįstos konkrečiais istoriniais šaltiniais, o visa tai jungiantys procesai ir kitokios istoriniam pasakojimui būdingos detalės konstruojamos remiantis savita istorine logika ir interpretacija (apie tai daugiau skaitykite užsklandoje, p. 203–220). Visa medžiaga (tekstai, vaizdo siužetai ir radijo laidos, archyviniai šaltiniai), kuria buvo remtasi ir kuri įkvėpė užrašyti 1968-aisiais neįvykusią istoriją, pateikiama nuorodose puslapių apačioje ir literatūros sąrašė knygos gale. Jei panorėsite, šaltinius galėsite nagrinėti savarankiškai – galbūt sukursite visiškai kitokią neįvykusios istorijos scenarijų.

KETVIRTA TAISYKLĖ

Skaitykite knygą nuo pradžios iki galo. Tačiau jei esate nekantrūs arba nekantrios ir norite geriau perprasti šios knygos idėjinį užtaisą bei struktūrą, po įžangos galite imtis ir užsklandos. Svarbiausia – kad trys knygos pasakojimai būtų skaitomi iš eilės.

PENKTA TAISYKLĖ

Nesuirzkite, jei iš pradžių knygoje pasakojama istorija kels daug klausimų, jei iškart nebus aišku, kurie faktai tikri, o kurie – ne. Prisiminkite antrąją taisyklę, o prie kilusių klausimų ir sudominusių faktų visada galėsite grįžti tiek skaitydami knygos užsklandą, tiek atidžiau žvilgtelėję į pateikiamas nuorodas. Be to, knygos autorius nekelia sau tikslo pasiūlyti konkretaus ir nekintamo neįvykusios Lietuvos istorijos scenarijaus. Jūs taip pat esate scenaristai ir scenaristės – jūsų mintys apie tai, *kas būtų, jeigu būtų*, yra ne ką mažiau svarbios.